

**Bryniau Clwyd a
Dyffryn Dyfrdwy**
Clwydian Range
and Dee Valley

Ardal o Harddwch Natïrol Dibriadol
Area of Outstanding Natural Beauty

GELLIFOR
LLANYCHAN
LLANGYNHAFAL
HENDRERWYDD

NID YW AR Y Ffordd I unrhyw le

NOT BEING ON THE ROAD TO ANYWHERE

CYFLWYNIAD I'R PLWYF

Mae Llangynhafal yn blwyf tawel a heddychol, “gan nad yw ar y ffordd i unman”. Mae’n gyfuniad hardd o bentrefi a thir fferm, gyda dwy eglwys, capel Methodistiaid Calфинаidd, dwy dafarn, ysgol gynradd ffyniannus a phoblogaeth o oddeutu 634 (2011). Mae llain o dir fferm yn gwahanu’r rhan hynaf o’r plwyf oddi wrth y canolfannau poblogaeth yn Hendrerwydd a Gellifor, ac mae’r ail o’r ddau’n enwog am ei goed eirin duon.

Mae Llangynhafal hefyd yn blwyf gwasgarog iawn, yn ymestyn o grib Bryniau Clwyd i lawr i ddyffryn yr afon Clwyd. Saif bedair milltir i’r gogledd-ddwyrain o Ruthun a chwe milltir i’r de-ddwyrain o Ddinbych, rhwng pentrefi Llanbedr DC a Llandyrnog. Mae ffin y plwyf sifil yn ymestyn am ychydig dros 12 milltir, o Dŵr y Jiwbil i ar Foel Famau i’r dwyrain, ar draws ffrwd Nant y Ne hyd at afon Clwyd yn Nhelypyn i’r gorllewin. Mae’r ffin yn dilyn afon Clwyd nes bydd yn symud i’r gogledd-ddwyrain, gan estyn allan i gynnwys Hendrerwydd ac yn ymlwybro o amgylch ffermydd Lodge Farm a Pentre. Oddi yno, mae’r ffin yn dringo’r dyffryn rhwng Moel Arthur a Moel Llys-y-Coed, gan ddilyn y grib heibio i Foel Dywyll, cyn dychwelyd i olygfeydd trawiadol o Dŵr y Jiwbil.

INTRODUCING THE PARISH

Llangynhafal is a quiet and peaceful parish, “not being on the road to anywhere”. It is a pretty mix of villages and farmland, with two churches, a Calvinist Methodist chapel, two inns, a well-attended primary school and a population of approximately 634 (2011). The older part of the parish is separated by a belt of farmland from the centres of population at Gellifor and Hendrerwydd, the former being famous for its damson trees.

Llangynhafal is also a widely-scattered parish, stretching from the ridge of the Clwydian Range to the valley bottom of the river Clwyd. It lies four miles north-east of Ruthin and six miles south-east of Denbigh, between the villages of Llanbedr DC and Llandyrnog. The civil parish boundary extends for just over twelve miles, reaching from the Jubilee Tower on Moel Famau to the east, across to the Nant y Ne stream to the river Clwyd at Telpyn in the west. The boundary follows the Clwyd until it moves north-east, jutting out to include Hendrerwydd and diverting around the farmsteads of Lodge Farm and Pentre. From there the boundary runs up the valley between Moel Arthur and Moel Llys-y-Coed, following the ridge past Moel Dywyll, before returning to stunning views from the Jubilee Tower.

CYNNWYS

LLEOLIAD	2
HANES Y PENTREFI	4
Y GYMUNED A BYWYD GWLEDIG	6
Y TAI ANGHYFANNEDD	10
LLWYBRAU CERDDED	14
FFLORA A FFAWNA	16
DIWYDIANT AC AMAETH	18
ENWOGION	22
EGLWYSI A FFYNNON SANCTAIDD	24
ORIEL	28

CONTENTS

LOCATION	2
THE HISTORY OF THE VILLAGES	4
COMMUNITY AND RURAL LIFE	6
THE ABANDONED HOUSES	10
WALKING ROUTES	14
FLORA AND FAUNA	16
INDUSTRY AND AGRICULTURE	18
FAMOUS PEOPLE	22
CHURCHES AND HOLY WELL	24
GALLERY	28

ARDAL O HARDDWCH NATURIOL EITHRIADOL

Mae Ardal o Harddwch Naturiol Eithriadol (AHNE) Bryniau Clwyd a Dyffryn Dyfrdwy yn rhan o ffin fynyddig drawiadol Gogledd Cymru. Mae'r AHNE yn cwmpasu 390 km sgwâr o fryniau agored, gweundir grug, creigiau a dyffrynnoedd calchfaen, ac yn ymestyn o'r de o Brestatyn yn y gogledd i frig Moel Fferna (630m) ym Mynyddoedd anghysbell y Berwyn yn y de. Mae'n cynnwys amrywiaeth o ffermydd gweithredol, coedwigoedd a lleoliadau hamdden gynaliadwy.

Er ei bod yn enwog am ei harddwch naturiol, mae dyn wedi dylanwadu ar y dirwedd ers cyn i lwythau Oes yr Haearn adeiladu bryngaerau ar hyd Bryniau Clwyd a mynyddoedd Llantysilio. Nodwedd bwysig arall a grëwyd gan ddyn, yw Lwybr Cenedlaethol Clawdd Offa sy'n croesi trwy'r AHNE gyfan o Brestatyn i'r Waun. Mae'n ffordd wych o archwilio natur, treftadaeth a diwylliant Cymreig lleol. Mae'r llwybrau cydgyssylltiedigol niferus, y tirweddau gwarchoddedig, yr abatai, y trefi a'r cestyll sydd i'w gweld gerllaw'r llwybr wrth iddo ymlwybro i'r de tua Chas-gwent yn creu taith hir ac anturus drwy ran o Gymru - a Llangynhafal yw un o'r uchafbwyntiau!

AN AREA OF OUTSTANDING NATURAL BEAUTY

The Clwydian Range and Dee Valley Area of Outstanding Natural Beauty (AONB) form the dramatic upland frontier of North Wales. The AONB covers 390 square km of windswept hilltops, heather moorland, limestone crags and valleys, reaching from just south of Prestatyn in the north to the summit of Moel Fferna (630m) in the remote Berwyn Mountains in the south. It comprises a vibrant mix of working farms, forestry and sustainable recreation.

While famous for its natural beauty, this landscape has been shaped by humans since before Iron Age tribes built hill forts along the Clwydian Range and Llantysilio mountains. Offa's Dyke Path National Trail is another important manmade feature, running through the whole AONB from Prestatyn to Chirk. It is a great way to explore local Welsh nature, heritage and culture. The multitude of interconnecting paths, protected landscapes, abbeys, towns and castles which run off the path as it winds south to Chepstow, make for a long distance Welsh adventure - with Llangynhafal as one of the highlights!

PARC GWLEDIG MOEL FAMAU

Mae Moel Famau a chryn dipyn o'r tir o'i amgylch yn creu Parc Gwledig Moel Famau. Gweundir grug a welir ar y bryniau hyn, ac mae'n gynefin ryngwladol bwysig. Mae llawer o'r Parc Gwledig yn dir comin, lle mae gan nifer o ffermwyr yr hawl i bori defaid. Mae gweundir grug wedi bod yn bwysig i'r diben hwn erioed, ond mae angen ei reoli i gael y gorau ohono. Drwy ei losgi a'i dorri, bydd grug yn tyfu o'r newydd gan greu porfa ffres i'r defaid. Mae hefyd yn creu ardaloedd nythu a bwydo arbennig i adar yr ucheldir. Un rhywogaeth arbennig o bwysig yw'r rugiar ddu, un o adar mwyaf prin Cymru, a welir yma mewn niferoedd bach – cyfrifwyd rhwng 10 a 20 o wrywod yma yn y blynyddoedd diwethaf. Ben bore yn y gwanwyn, daw'r ceiliogod ynghyd i arddangos eu hunain a chystadlu am y ieir. Mae'r "paru" hwn yn werth ei weld.

MOEL FAMAU COUNTRY PARK

Moel Famau and much of the surrounding land make up Moel Famau Country Park. The mountains here are covered in heather moorland, an internationally important habitat. Much of the Country Park is common land, where numerous farmers have the rights to graze sheep. Heather moorland has always been important for this purpose but it needs managing to get the best out of it. A combination of burning and cutting encourages new heather to grow and provides fresh grazing for sheep. It also creates excellent nesting and feeding areas for upland birds. Of particular importance is the black grouse, one of the rarest birds in Wales, but found here in small numbers – between 10 and 20 males have been counted here in recent years. Very early on spring mornings the male black grouse gather together to display and compete for the females. This "lekking" is an extraordinary spectacle.

Plas Isaf, Llangynhafal / Clwyd Hall, ger Rhuthun

Plas Isaf, Llangynhafal / Clwyd Hall, near Ruthin

ENWAU

Mae yna nifer o straeon ynghylch gwreiddiau'r enw Llangynhafal. Mae'r mwyaf ffansiol yn awgrymu mai llygredigaeth yw o 'can' ac 'afal', h.y. plwyf y can afal, ac mae'n cyfeirio at glerigwr a anfonodd gant o afalau at yr esgob, pob un yn cynnwys darn o aur, er mwyn sicrhau swydd yn y plwyf. O ystyried fod 100 darn aur yn swm sylweddol a'r plwyf yn gymharol dlawd, mae hyn yn go annhebygol. Esboniad mwy credadwy yw ei fod wedi ei enwi ar ôl y cenhadwr Sant Cynhafal o'r 7fed ganrif, mab Sant Elgud ap Cadfarch ap Caradog Freichfras. Mae'r plwyf yn dal i ddathlu Gŵyl y Mabsant ar 5 Hydref.

Mae gan yr enw Gellifor darddiad clir: 'gelli' sy'n cyfeirio at gelli o goed cyll a 'mor' sy'n golygu mawr. Mor bell yn ôl â 1836, mae Map y Degwm yn dangos ardal goediog pum acer, a elwir yng Nghoed Copi, mewn cae y tu ôl i Gellifor Farm. Credir fod y goedwig wedi ei dymchwel i gael pren yn ystod yr Ail Rhyfel Byd.

Hendre yr Owithe oedd enw'r drefgordd a sefydlwyd yn 1533 neu 1538 a ddatblygodd hyn yn naturiol i'w ffurf bresennol, sef Hendrerwydd, sef hendre'r coed yw.

NAMES

There are several stories around the origins of the name Llangynhafal. The most fanciful suggests it is a corruption of 'can' and 'afal', i.e. the parish of the hundred apples, and refers to an ecclesiastic who sent the bishop a hundred apples, each containing a gold coin in order to secure a job at the parish. Given that 100 gold coins was a hefty sum and the parish relatively poor, this seems extremely unlikely. A more plausible explanation is that it is named after the 7th-century missionary, Saint Cynhafal, the son of St Elgud ap Cadfarch ap Caradog Freichfras. The parish still celebrates his Saints Day on October 5th.

The name Gellifor has a clear derivation: 'gelli' meaning hazel grove and 'fawr' meaning big. As late as 1836 the Tithe Map shows a five-acre wooded area, known as Copi Wood, in a field behind Gellifor Farm. It is believed the wood was felled for timber during the Second World War.

The township of Hendrerwydd was given in 1533 or 1538 as Hendre yr Owithe and by a natural development, took its present form: the hendre of the yew trees.

HISTORY OF THE VILLAGES

Elizabeth Jones a'i mab Ted tu allan i Pen Rhos yn 1900
Elizabeth Jones and her son Ted outside Pen Rhos in 1900

DECHRAU'R GANRIF DDIWETHAF

Mae plwyf Llangynhafal wedi newid cryn dipyn ers dechrau'r 20fed ganrif. To gwellt oedd gan nifer o'r tai ac, wrth gwrs, doedd yna ddim ceir bryd hynny a cheffylau a ddefnyddiwyd i deithio. Mae Miss Dilys Davies a Mrs Ada Jones yn cofio dulliau eraill o deithio: Roedd gan Mr Evan Roberts wagen fach a oedd yn dal deg o deithwyr ac yn gadael y Golden Lion i fynd i Ruthun bob dydd Mercher am 11 y bore, ac yn dod yn ôl am 5. Roedd yn arbennig o boblogaidd yn ystod y tymor ffrwythau pan fyddai pobl yn gwerthu eu cynnyrch yn y dref (roedd eirin duon yn costio 1d neu 1/2d y pwys). Roedd merlyn a thrap ym Mhen Stryt a Phen Rhos yn rhedeg I ac o orsaf Rhewl ac yn Rhos Place roedd gan Mr a Mrs Griffiths asyn a chart a fyddai'n mynd a dau neu dri o deithwyr i Ruthun am 2d y pen.

TEULUOEDD

Gall y teulu Williams / Jones / Foulkes olrhain eu cysylltiad â'r plwyf trwy sawl cenhedlaeth, ac mae'r cysylltiad yn parhau hyd heddiw:

Mae Miss Dilys Jones yn adrodd hanes ei hen hen daid, un o'r teulu Foulkes, a ymfudodd i America yn y 19eg ganrif. Bu farw yno yn ddiuewyllys, gan adael tir yn Efrog Newydd lle saif Gwesty'r Waldorf bellach ac, yn ôl y sôn, ni drafferthodd y teulu i hawlio'r ystad erioed...

EARLY LAST CENTURY

Llangynhafal in the early 20th-century looked very different to today's parish. Many of the houses were thatched and there were, of course, no cars in those days, instead horses provided transportation. Miss Dilys Davies and Mrs Ada Jones remember the options available: Mr Evan Roberts had a wagonette, which held ten passengers and left the Golden Lion for Ruthin every Wednesday at 11am, returning at 5pm. It was especially popular during the fruit season when folk sold their produce in town (damsons were 1d or 1/2d per pound). A pony and trap at Pen Stryt and Pen Rhos ran to and from Rhewl station and at Rhos Place Mr and Mrs Griffiths had a donkey and cart, which would take two or three passengers to Ruthin for 2d a head.

FAMILIES

The Williams / Jones / Foulkes family can trace its connection to the parish through many generations, and are still associated with it today:

Miss Dilys Jones tells of her great-great-grandfather, one of the Foulkes family, who emigrated to America in the 19th century. He died there intestate, leaving land in New York on which the Waldorf Hotel now stands, and it is said the family simply never got round to making a claim on the estate...

Torf yn bresennol yn agoriad swyddogol y gwaith dŵr yn Nant y Ne ym Mehefin 1912

A large crowd in attendance at the official opening of the water works at Nant y Ne in June 1912

Dechreuodd gwaith ar y gwaith dŵr i gyflenwi pentrefi Llangynhafal a Hendrerwydd yn 1911. Mae'r safle, sy'n segur bellach yn rhan o dir sy'n eiddo i'r teulu Whittingham yn Llanbedr Farm. Ganddynt hwy y cafwyd y llun hwn.

Work began on the water works to supply the villages of Llangynhafal and Hendrerwydd in 1911. Now redundant, the works form part of land owned by the Whittingham family at Llanbedr Farm, who supplied this photograph.

DŴR

Mae'n rhaid bod y Ffynnon Sanctaidd, na fyddai byth yn sychu, yn ôl y sôn, wedi bod yn rheswm allweddol dros sefydlu'r plwyf. Tan 1911, roedd y plwyf cyfan yn ddibynnol ar adnoddau naturiol. Mae Mr Huw Roberts, Tŷ Gwyn, yn disgrifio mynd i bwmp ger y ffordd ym Mhen Stryt, lle byddai pob teulu'n cael llenwi llond dwy fwcad bob dydd. Mae Mrs Davies Bodawen yn cofio'r ymdrech i gael dŵr yn 1904:

"Roedd yna fisoedd sych iawn, iawn. Roedd y ffynnon ym Mhen Ucha dros wyth troedfedd o ddyfnder. Unwaith i honno sychu, aethon ni â chasgen i Cyffion, ond roedd rhai yn mynd yr holl ffordd i Dôl y Caeau ar y mynydd."

Mae Mrs Davies hefyd yn cofio pobl yn mynd heibio i'r fferm i gasglu dŵr:

"Roedd yn rhaid i barwb fod mor ofalus gyda dŵr. Doedd ymwelwyr byth yn taflu'r dŵr o'u basn ymolchi, ond roeddent yn ei gadw i olchi eu dŵylo cyn cinio. Aeth y prinder dŵr ymlaen am flynyddoedd..."

Roedd yna brotestiadau yn erbyn y cynigion gwreiddiol i gael cronfa ar gyfer y plwyf, ac yn 1897 ymddengys nad oedd yr ymholiadau ynghylch y gost o gael pibell ddŵr o'r mynyddoedd am ddwyn ffrwyth. Yn Hendrerwydd, roedd y teuluoedd yn ddibynnol ar y ffrwd a oedd yn rhedeg heibio'r rheithordy a Phlas Isa i'r pentref. Yn 1904, cynhaliwyd cyfarfod ar y cyd rhwng cynghorau plwyf Llangynhafal a Llanychan a galwad ar y cyngor dosbarth "i ddarparu cyflenwad digonol o ddŵr i'r ardal" ac yn 1906, cymeradwywyd cynlluniau ar gyfer y gronfa yn Nant y Ne. Roedd y dŵr yn rhedeg i safbibellau i ddechrau, nes llwyddwyd i gysylltu cartrefi i'r cyflenwad.

Mae Mrs Ada Jones yn adrodd hanes hen gwplw o'r enw, William ac Anne Edwards:

"Gosodwyd tap ychydig gamau o'u drws, ond roeddynt yn gwrthod yn lân a'i ddefnyddio, gan ddweud: rydyn ni wedi defnyddio dŵr o'r ffrwd erioed, ac mae'n dal i fod yn ddigon da i ni."

Dyffryn Clwyd o'r Ffynnon Sanctaidd

The Vale of Clwyd from the Holy Well

Y Ffynnon Sanctaidd

The Holy Well

WATER

The Holy Well, with its reputation of never running dry, must have been a vital factor in the establishment of the parish. Until 1911, the whole parish was dependant on natural resources. Mr Huw Roberts, Tŷ Gwyn, describes going to a pump at the roadside by Pen Stryt, where two buckets full per household was the daily ration. Mrs Davies of Bodawen recalls the search for water in 1904:

"There were very, very dry months. The well at Pen Ucha was over eight feet deep. When that ran dry, we took a barrel to Cyffion, but some went right up to Dol y Caeau on the mountain."

Mrs Davies also remembers people passing the farm to get water:

"Everyone had to be so careful with water. Visitors never threw away water in their wash basins, but saved it to wash their hands before dinner... The water shortages went on for years ..."

There were protests against initial proposals for a reservoir to serve the parish, and 1897 enquiries into the cost of piping water from the mountains seem to have come to nothing. In Hendrerwydd the families were dependant on the stream running past the Rectory and Plas Isa into the hamlet. In 1904 a joint meeting between the parish councils of Llangynhafal and Llanychan called upon the district council "to furnish adequate supply of water to the district", and in 1906 plans for the reservoir at Nantynef were approved. Supplies initially ran to stand pipes until the houses could be connected.

Mrs Ada Jones tells of an old couple, William and Anne Edwards,

"A tap was installed a few paces from their door, but they flatly refused to use it, saying: we've always used the water from the stream and it's still good enough for us."

SEFYDLIAD Y MERCHED

Sefydlwyd Sefydliad y Merched Llangynhafal yn 1923 a hon yw un ganghennau hynaf y sefydliad; cafodd ei sefydlu ddeng mlynedd ar ôl y gangen gyntaf ym Môn.

Sgiliau domestig oedd congfaen y sgysiau a'r gweithgareddau cynnar. Hyd yn oed pan ddechreuodd yr Ail Ryfel Byd, jam oedd un o'r gweithgaredd craidd ynghyd â dysgu sut i wneud bagiau ar gyfer mygydau nwy, gweu sgwariau ar gyfer cwiltiau i faciwis a chasglu metel sgrap.

Heddiw mae llai o bwyslais ar y cartref yn y cyfarfodydd ac, yn hytrach, mae'r Sefydliad yn gweithio i alluogi merched i gymryd rhan lawn mewn bywyd a datblygiadau cefn gwlad.

THE WOMEN'S INSTITUTE

Established in 1923, the Llangynhafal Women's Institute is one of the senior branches of the organisation, formed ten years after the first branch in Anglesey.

Domestic skills were the staple of the early talks and activities. Even with the outbreak of the Second World War, fruit preservation was a core activity alongside demonstrations on making gas mask bags, knitting squares for evacuee quilts and collecting scrap metal.

Today the meetings are less domestically orientated, and instead the Institute works to enable women to take an active role in rural life and development.

Sefydliad y Merched yn y 1950au

Womens Institute in the 1950's

Y siopau yn Hendrerwydd
The shops in Hendrerwydd

TAFARNDAI

Mae'r Golden Lion wedi bod yn galon i fywyd y plwyf ers y 18fed ganrif, er y cafodd sawl enw gwahanol dros y blynyddoedd gan gynnwys y Red Lion ac, yn syml, y Lion. Yn lleol fe'i hadwaenir fel The Hand, o bosibl am iddo gael ei redeg unwaith gan Fragdy Hand, Rhuthun. Prynodd y bragdy'r White Horse yn Hendrerwydd hefyd yn 1913. Roedd tafarn arall, y Star ar y ffordd uchaf, ac roedd hon yn dafarn rydd a chanddi stablau a gefail gof gerllaw.

SIOPAU

Gwyddom y bu tair siop yn y plwyf. Yn Hendrerwydd, roedd un yn rhan o'r eiddo sydd bellach yn rhan o'r White Horse. Yn ddiweddarach, roedd y busnes yn cael ei redeg mewn adeilad haearn rhychiog gerllaw.

Roedd dwy siop yng Ngellifor - un yng nghanol y pentref a'r llall yn yr adeilad a elwir yn Mount Pleasant bellach ar waelod Hwylfa Llwyn.

Mae Hendrerwydd nawr yn gornel dawel o'r plwyf, ond mae'n debyg y bu'n fan prysur ar un adeg. Yn Groesfordd, roedd Mr Daniel Williams yn rhedeg busnes bwtsiera ffyniannus, gan deithio'n wythnosol ar y trap a'r trê'n i fynd â'i gig i Farchnad St John's, Lerpwl.

The Golden Lion, Llangynhafal

PUBS

The Golden Lion has been at the heart of parish life since the 18th century, albeit under several names including the Red Lion and simply the Lion. Locally it was known as The Hand, possibly as it was once run by the Hand Brewery of Ruthin. The White Horse in Hendrerwydd was also acquired by the brewery in 1913. Another pub, the Star on the upper road, was a free house with stabling and a smithy alongside.

SHOPS

Three shops are known to have existed in the parish. In Hendrerwydd one occupied part of the premises now included in The White Horse. Later, business was done in a corrugated iron building nearby.

There were two shops at Gellifor - one in the centre of the hamlet and the other in the building now known as Mount Pleasant at the foot of Hwylfa Llwyn.

Hendrerwydd is now a quiet corner of the parish, but it must once have been a busy spot. At Groesfordd, Mr Daniel Williams ran a thriving butchery business, making weekly trips by trap and train to take his meat to St John's Market, Liverpool.

Ail-greu bywyd yn Hendre'r-ywydd Uchaf
Reconstruction of life at Hendre'r Ywydd Uchaf

Datgymalu Hendre'r-ywydd Uchaf yn 1954
a'i ail godi yn Amgueddfa Werin Cymru,
Sain Ffagan

Dismantling of Hendre'r Ywydd Uchaf in 1954 and
re-erection at the National History Museum, St Fagans

(b) Sain Ffagan: Amgueddfa Werin Cymru
(c) St Fagans: National History Museum

HENDRE'R-YWYDD UCHAF

Mae yna nifer o dai diddorol yn y plwyf, ond y mwyaf adnabyddus yw, neu oedd yn hytrach, Hendre'r-ywydd Uchaf, a ddatgymalwyd yn 1954 a'i ailgodi yn Sain Ffagan, ger Caerdydd. Roedd hwn yn dŷ hir Cymreig traddodiadol, yn dyddio o 1470-1500, gyda lle i gadw gwartheg yn un pen a llety byw yn y pen arall. Roedd hefyd yn enghraifft dda o adeiladwaith 'nenfforch', a oedd yn galw am ddefnyddio trawstiau bras sengl o goed naturiol grwm yn codi'n llorweddol o lefel y ddaear i gwrdd yng nghrib y to. Yn wreiddiol roedd ganddo do gwellt, gyda'r gwellt yn gorffwys ar estyll derw fflat, gyda llathau derw wedi eu plethu â nhw.

HENDRE'R YWYDD UCHAF

There are many interesting houses in the parish, but the best-known is, or rather was, Hendre'r Ywydd Uchaf, which was dismantled in 1954 and rebuilt at St Fagan's near Cardiff. This was a typical Welsh long house, dating from 1470-1500, with space for cattle at one end and living accommodation at the other. It is also a fine example of a 'cruck' construction which involved the use of single baulks of naturally-curved timber rising vertically from ground level to meet at the roof ridge. It was originally thatched, the thatch resting on flat oak stakes, with oak rods interwoven.

Tŷ Coch, Llangynhafal

Tŷ COCH, LLANGYNHAFAL

Mae Tŷ Coch yn enghraifft o Dŷ Neuadd Ffrâm Nenfforch o'r 14eg ganrif, yn dal i sefyll yn Llangynhafal, sydd wedi ei adfer yn ofalus. Wedi ei addasu sawl gwaith ar hyd y cenedlaethau, cyn ei adfer, fe'i defnyddiwyd i ddibenion amaethyddol. Mae Hywel a Gruff Richards a oedd yn ffermio yn Nhŷ coch yn cofio magu lloi yn y beudy tan y 1990au. I atal dirywiad pellach a'r risg o gollu Tŷ Coch, cynhaliodd y cyngor brosiect adferiad a chysylltu'r beudy i'r sied wagenni gyda mynedfa wydr i sicrhau'r adeilad am genedlaethau i ddod i'w edmygu a mwynhau.

Tŷ COCH, LLANGYNHAFAL

Tŷ Coch is the example of a 14th Century Cruck Framed Hall House, still standing in Llangynhafal, which has been beautifully restored. Adapted a number of times across the generations, prior to its restoration, it was used for agricultural purposes. Hywel and Gruff Richards who farmed Tŷ Coch recall rearing calves in the barn until the 1990s. To prevent further decay and risk losing Tŷ Coch, the council carried out the restoration project and connected the barn to the wagon shed with a glass entrance hall securing the building for future generations to admire and enjoy.

TAI ANGHYFANNEDD

PLAS IAGO

Mae Plas Iago, neu Y Sied Goch, hefyd yn dangos olion adeiladwaith 'nenfforch', ond yn yr achos hwn, mae'r crymiadau mewnol wedi ei lifo i ffwrdd. Mae'r adeilad, a ddefnyddir bellach fel beudy, wedi ei addasu i'r fath raddau fel ei bod yn anodd dychmygu nawr sut edrychai yn wreiddiol. Credir iddo gael ei ddefnyddio fel gefail i bedoli gwartheg ar gyfer marchnadoedd Lloegr, ac fe ddywedir bod esgidiau gwartheg neu 'giwiau' wedi eu canfod mewn caeau gerllaw. Mae ardal gyferbyn â Cyffion hefyd wedi ei nodi ar hen fapiau fel 'ffald gwartheg'. Gwyddom fod Edward Ellis, garddwr, yn byw ym Mhlas Iago yn 1841, gyda'i wraig a thri o blant, ac yn 1851 roedd gan David Jones, gwneuthurwr esgidiau, weithdy yma.

Plas Iago yn ei gyflwr presennol
Plas Iago in its current condition

WENALLT

Roedd y rhan fwyaf o'r cartrefi hyn ar y darddlin yn fythynnod bach un llawr gyda adeiladau allanol gyferbyn. Roedd Wenallt yn dŷ to gwellt dau lawr gyda tho llechi ar yr adeiliad allanol mawr. Fe ymddengys fod ei safle yn y gymuned yn well na'r anheddau eraill cyfagos, gan fod 25 acer yn perthyn iddo a chyflogwyd gwas yn ôl data Cyfrifiad o'r 19eg ganrif. Pan gwmpodd talcen y tŷ daeth dirywiad pellach, ond er hynny, hwn yw'r enghraifft orau o weddillion y tai anghyfannedd.

PLAS IAGO

Plas Iago or Y Sied Goch also shows traces of 'cruck' construction, but in this case the inward bending curves have been sawn off. The building, now used as a barn, is so altered that it is difficult to imagine how it originally looked. It is believed to have been used as a smithy for the shoeing of cattle intended for the English markets, and cattle shoes or 'cues' are said to have been found in nearby fields. An area opposite Cyffion is also marked on old maps as 'cattle pound'. It is known that in 1841 Plas Iago was occupied by Edward Ellis, a gardener, with his wife and three small children, and in 1851, David Jones, a shoe maker, had a workshop there.

Wenallt

WENALLT

Most of these spring line dwellings were small, single storey cottages with adjacent outbuildings. Wenallt was a two storey thatched house with a slate roof on the large outbuilding. It appears to have been of better standing in the community than the other nearby dwellings, farming 25 acres and employing a servant according to census data from the 19th Century. When the gable wall collapsed further deterioration resulted, but it is still the best example of the remaining abandoned houses.

AROSFA 'TŶ UNNOS'

Dywedir os adeiladwyd pedair wal a tho i dŷ mewn diwrnod, a bod mwg yn codi o'r simdde erbyn y nos, gallai'r rhai a gododd y tŷ hawlio'r darn o dir a adeiladwyd arno. Gelwir y tai hyn yn lleol yn "Dai unnos", ac fe gredir bod Arosfa, a'i gymydog Brynteg, a "Thŷ Unnos" yn Llanynys gerllaw oll wedi eu codi yn y dull hwn.

Mae deiliad presennol Arosfa, Brian McGinty, yn dweud y bu cymuned Gellifor yn hir yn datblygu oherwydd nad oedd dŵr tap ar gael. Fe ystyriwyd hyn wrth adeiladu Arosfa, neu o leiaf yn fuan wedyn. Roedd gwteri yn casglu dŵr, a storiwyd mewn ffynnon dan yr ardd flaen a gwneud yr eiddo'n hunangynhaliol o ran dŵr. Mae'r ffynnon yn dal i sefyll ac fe'i haddaswyd gan Mr McGinty i gynnwys wyneb, y mae'r dŵr yn dod allan ohono wrth ei bwmpio – a difyrododd hyn ei blant am oriau yn ystod eu plentyndod.

TY'N Y PISTYLL

Am beth amser roedd Ty'n y Pistyll yn eiddo i'r teulu Thomas o Helygain a Llangynhafal, a oedd hefyd yn berchen ar Ben y Bryn. Mae hen lun yn dangos to llechi ar y tŷ, a oedd yn anarferol ar dai a godwyd mor uchel ar y mynydd – roedd gan y rhan fwyaf o'r bythynnod eraill gerllaw do gwellt. Dyma oedd un o'r tai olaf i'w adael yn wag, ac mae data cyfrifiad yn dangos iddo gael ei adael yn wag rwydro rhwng 1891 a 1901.

AROSFA "TŶ UNNOS"

It is said that if a house could have four walls and a roof built in a day, with smoke coming out of the chimney at nightfall, those who built the house may claim the plot of land it was built on. These houses are known as "Tŷ Unnos" and Arosfa, neighbouring Brynteg, and "Tŷ Unnos" in nearby Llanynys are all believed to have been built this way.

The current occupant of Arosfa, Brian McGinty, tells of how Gellifor was a late developing community due to lack of running water. This was taken into account when Arosfa was built, or at least soon after. Gutters collected water, which was stored in a well underneath the front garden making the property self-sufficient for water. The well still stands in the garden and was modified by Mr McGinty to feature a face, which water comes out of when pumped, a feature his children spent hours playing with throughout their childhood.

TY'N Y PISTYLL

Ty'n y Pistyll was owned for some time by the Thomas family of Halkyn and Llangynhafal, who also owned Pen y Bryn. An old photograph shows a slate roof on the house, which was unusual for houses so far up the mountain – most other nearby cottages were thatched. It was one of the latter houses to be lived in, with census data showing it was abandoned between the 1891 and 1901 census.

TEITHIAU CERDDED HANESYDDOL LLANGYNHAFAL A HENDRERWYDD

Dewis o gylchdeithiau diddorol, sy'n croesi **Dyffryn Clwyd, Parc Gwledig Moel Famau a Llwybr Cenedlaethol Clawdd Offa**. Mae'r llwybrau yn mynd heibio i nifer o nodweddion hanesyddol, gan gynnwys safleoedd wyth o ffermdai anghyfannedd, ffynnon sanctaidd hudol ac eglwys drawiadol **Sant Cynhafal**.

A choice of interesting circular routes, which take in the **Vale of Clwyd, Moel Famau Country Park and Offa's Dyke Path National Trail**. The routes pass a number of historic features, including the sites of eight abandoned farm houses, a magical holy well and the striking **St Cynhafal's church**.

PELLTER

Llwybr Coch 7 km | 4.3 milltir

Llwybr Glas 7.7 km | 4.8 milltir

Brasamcan o hyd y daith:

Llwybr Coch 2 – 2.5 awr

Llwybr Glas 2.5 – 3 awr

OS Map 265 Bryniau Clwyd

Gwisgwch esgidiau cryfion cyfforddus ac ewch â dillad rhag glaw

DISTANCE

Red Route 7 km | 4.3 miles

Blue Route 7.7 km | 4.8 miles

Approximate duration:

Red Route 2 – 2.5 hours

Blue Route 2.5 – 3 hours

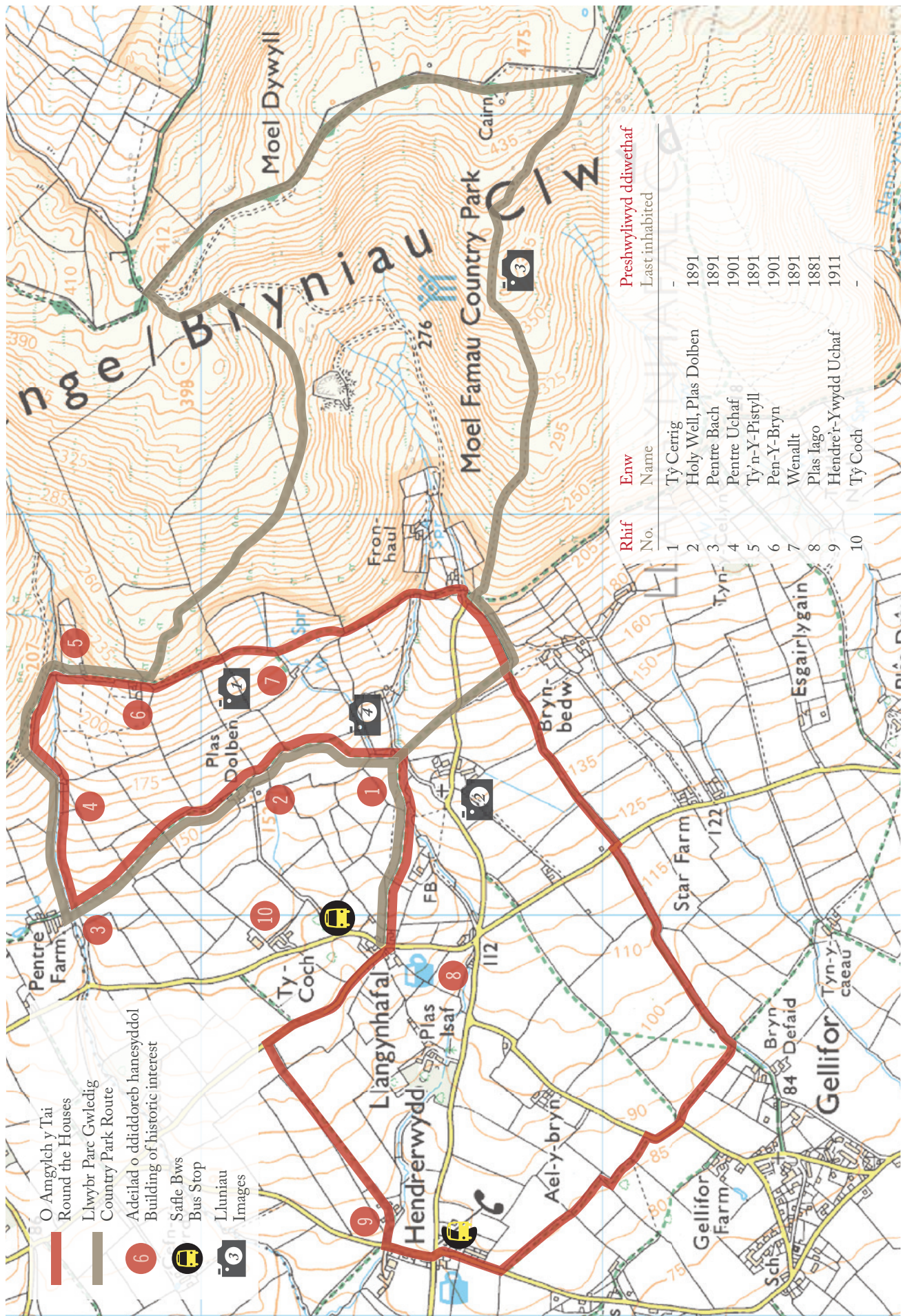
OS Map 265 Clwydian Range

Wear stout comfortable footwear and take waterproofs

DELWEDDAU

IMAGES

Gwelir **Rugiar Ddu** (*Tetrao tetrix*) mewn cynefinoedd ucheldir trwy gydol y flwyddyn, ond maent yn fwy amlwg yn ystod mis Ebrill a mis Mai gyda'r wawr ac wrth i'r haul fachlud pan fydd y gwrywod yn denu'r benywod gyda galwadau byrlymog a'u hystumiau. Mae'r rugiar ddu yn bwydo ar egin, blagur, cynffonnau wŷn bach a mwyar.

Gwelir **Melyn yr Eithin** (*Emberiza citronella*) trwy gydol y flwyddyn ar dir agored lle ceir llwyni a gwrychoedd. Mae'n bwydo ar hadau a phryfed.

Mae **Mwyalchen y Mynydd** (*Turdus torquatus*) yn cyrraedd ym mis Mawrth ac Ebrill ac yn gadael eto ym mis Medi. Fe'i gwelir ar dir uchel, yn bwydo ar bryfed a mwyar.

Mae'r **Cudyll Coch** (*Falco tinnunculus*) i'w weld trwy'r flwyddyn mewn amrywiaeth o gynefinoedd megis rhostir, gweundir, tir fferm ac ardaloedd trefol. Mae'n bwydo ar anifeiliaid ac adar bach. Mae'n hawdd eu hadnabod yn ôl eu dull o hela, gan hofran tua 10-20 metr uwchben y tir.

Gwelir **Madfallod** (*Lacerta vivipara*) rhwng mis Mawrth a mis Hydref mewn cynefinoedd megis rhostir, ymylon coedwigoedd a glaswelltiroedd. Yn ystod y gaeaf, maent yn gaeafu tan ddaear neu mewn waliau cerrig. Maent yn bwydo ar bryfed a phryfed cop.

Gwelir y **Carlwm** (*Mustela erminea*) trwy'r flwyddyn ar dir fferm a choetir ar draws y Deyrnas Unedig. Maent yn bwydo ar gwingod, pysgod, adar helwriaeth, llygod mawr, llygod, llygod y dŵr ac ymlusgiaid.

Mae **Sgwarnogod** (*Lepus europaeus*) i'w gweld trwy'r flwyddyn, ond yn bennaf ym Mawrth a mis Ebrill yn ystod y tymor bridio, pan welir benywod anfodlon yn 'paffio' gyda'r gwrywod. Fe'i ceir mewn glaswelltiroedd, rhostiroedd, tir fferm a choetir. Mae sgwarnogod yn pori ar lystyfiant ac yn cnoi rhisgl coed ifanc a gwrychoedd.

Black Grouse (*Tetrao tetrix*) are found in upland habitats all year round, but are more noticeable during April and May at dawn and dusk when the males attract females with bubbling calls and posturing. Black grouse feed on buds, shoots, catkins and berries.

Yellowhammer (*Emberiza citronella*) is found all year round in open countryside with bushes and hedgerows. Feeds on seeds and insects.

Ring Ouzel (*Turdus torquatus*) arrives in March and April and leaves again in September. They are found in upland areas, feeding on insects and berries.

Kestrel (*Falco tinnunculus*) is found all year round in a wide range of habitats such as heathland, moorland, farmland and urban areas. It feeds on small animals and birds. They are easily distinguished by their typical hunting behavior, which is to hover at a height of around 10-20 metres.

Common Lizard (*Lacerta vivipara*) are found from March until October in habitats such as heathland, forest edges, grasslands and sand dunes. During the winter they hibernate underground or in dry stonewalls. They feed on insects and spiders.

Stoat (*Mustela erminea*) are seen all year round in farmland and woodland across the UK. They feed on rabbits, fish, game birds, rats, mice, voles and reptiles.

Brown Hare (*Lepus europaeus*) are found all year round, but are most commonly seen in March and April during the breeding season, when unreceptive females can be seen 'boxing' with males. They are found in grassland, heathland, farmland and woodland. Brown hares graze on vegetation and nibble bark from young trees and bushes.

Fel arfer gwelir **Cacwn y llys** (*Bombus monticola*) ar y bryniau a'r gweundiroedd uwch. Mae'r ffwr coch ar ei abdomen a'r bandiau melyn llachar ar ei thoracs yn ei wneud hawdd i'w adnabod. Mae'r gacynen hon yn bwydo'n bennaf ar baill a neithdar grug a llus. Mae'r frenhines yn ymddangos o'i gaeafgwsig ym mis Ebrill, ac mae'r gweithwyr i'w gweld o fis Mai ymlaen, a bydd y gwrywod a'r frenhines newydd yn ymddangos rhwng mis Gorffennaf a ddechrau'r Hydref.

Gwelir **Glöyn trilliw bach** (*Aglais urticar*) rhwng mis Mai a mis Hydref mewn amrywiaeth o gynefinoedd, ac mae'n un o'r glöynnod byw mwyaf cyffredin yn y Deyrnas Unedig. Mae'r lindys yn bwydo ar ddanadl cyffredin.

Mae sawl enw i **Lus** (*Vaccinium myrtillus*) yn cynnwys mwyar y brain, whinberry ac, yn yr Alban, blaeberry. Mae'n blodeuo rhwng Mai a Mehefin, ac fe'i gwelir ar weunydd ac mewn coedwigoedd agored. Mae'n cynhyrchu mwyar dulas sydd â blas melys siarp, ac fe'i defnyddir i wneud jam a llifynnau glas a phorffor.

Mae **Grug Cyffredin** (*Calluna vulgaris*), neu rug y mynydd yn gyffredin ledled y Deyrnas Unedig ar weunydd a chynefinoedd rhostiroedd. Fe'i gwelir trwy gydol y flwyddyn, ond mae ei flodau llachar yn ei wneud yn fwy gweladwy yn Awst a Medi.

Mae gan **Blu'r Gweunydd** (*Eriophorum angustifolium*) flodau a phennau hadau blewog, tebyg i gotwm, sy'n rhoi'r enw trawiadol i'r planhigyn. Mae'n gyffredin mewn gweundir gwlyb a chynefinoedd corsio ledled y Deyrnas Unedig, ac yn blodeuo o fis Mai i fis Mehefin.

Mae'r **Gerddinen** (*Sorbus aucuparia*) neu'r griafolen, yn nodedig am ei ffrwyth coch. Mae'n tyfu'n dda ar dir uchel, ond fe'i ceir mewn sawl gwahanol gynefin. Gall coed aeddfed dyfu hyd at 15m a byw am hyd at 200 mlynedd.

Bilberry bumblebee

(*Bombus Monticola*) is usually seen on higher hills and moorlands. The red hair on its abdomen and bright yellow bands on its thorax make it unmistakable. This bumblebee feeds mostly on pollen and nectar from heather and bilberry. Queens emerge from hibernation in April, workers are present from May onwards, and males and new queens appear from July to early October.

Small tortoiseshell (*Aglais urticar*) are found from May to October in a wide variety of habitats and is one of the most wide spread butterflies in the UK. Their caterpillars feed on the common nettle.

Bilberry (*Vaccinium myrtillus*) is known by many names such as huckleberry, whinberry and, in Scotland, blaeberry. It flowers in May to June and is found on moors and in open woods. It produces edible blue-black berries which have a sweet-sharp flavour and are used to make both jam and blue and purple dyes.

Common Heather (*Calluna vulgaris*), also known as 'ling', is widespread throughout the UK on moors and heathland habitats. It is found all year round, but its vibrant flowers make it stand out in August and September.

Cotton grass (*Eriophorum angustifolium*) has fluffy, cotton-like flowers and seed heads, which give this distinctive plant its name. It is common in wet moorland and bog habitats throughout the UK, and flowers from May to June.

Rowan (*Sorbus aucuparia*) is also known as the Mountain Ash, and is most easily recognised by its distinctive red fruit. It grows well at high altitudes but is found in many different habitats. Mature trees can grow to 15m and live for up to 200 years.

Y mathrwr rhedyn, a brynwyd gan Gymdeithas Porwyr Bryniau Clwyd yn 1952 yn cael ei ddefnyddio gan George Whittingham ar Foel Dywyll yn 1991.

The bracken crusher, purchased by the Clwydian Range Graziers Association in 1952 being used by George Whittingham on Moel Dywyll in 1991.

ECONOMI'R UCHELDIR

Mae ymdrechion y porwyr i reoli'r tir, gan gynnwys caniatáu i ddefaid bori ar y llethrau, mathru rhedyn a llosgi grug, wedi sicrhau bod modd ffermio Bryniau Clwyd. Mae hefyd wedi bod yn fanteisiol i rywogaethau prin megis y rugiar ddu a choch y grug. Ni fyddai modd y cynnal cynefin gweundir grug lled-naturiol hwn pe na bai'r ffermwyr lleol yn rheoli'r tir yn y modd hwn.

Sefydlodd Porwyr Bryniau Clwyd gymdeithas yn 1952 dan bwysau gan y Weinyddiaeth Amaeth i wella cynhyrchiant defaid ar Fryniau Clwyd neu wynebu'r tebygolrwydd y byddai'r ardal gyfan yn cael ei gorchuddio â choed fel y gwnaethpwyd ar yr ochr arall yn 1948. Penderfynodd y gymdeithas wasgu'r rhedyn i geisio ei leihau, ac fe brynwyd mathrwr rhedyn yn 1952.

George Whittingham

AN UPLAND ECONOMY

Management carried out by the graziers, including grazing with sheep, rotational crushing of bracken and burning of heather, has made agriculture viable on the Clwydian Range. It has also been a benefit to rare species such as black and red grouse. The maintenance of the internationally rare but semi-natural heather moorland habitat is reliant on this agricultural management.

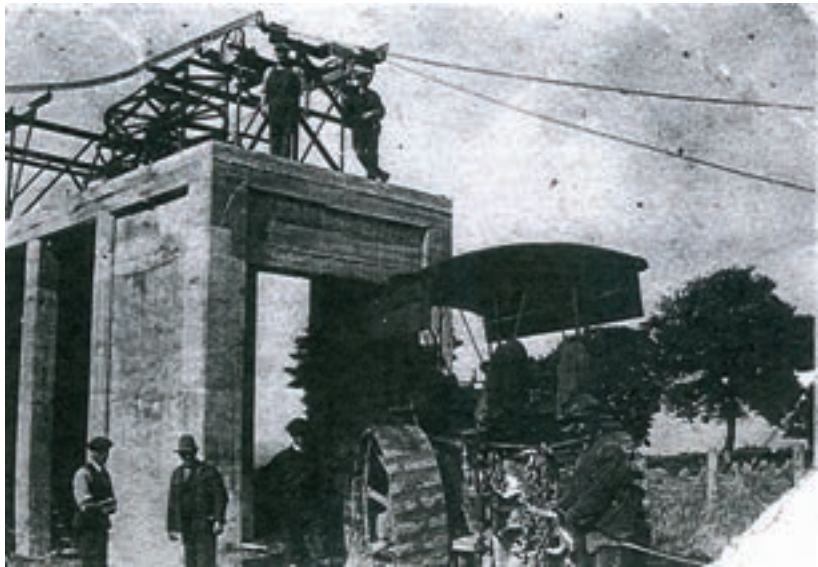
Graziers of the Clwydian Range formed an association in 1952 under pressure from the Ministry of Agriculture to improve sheep production on the Clwydian Range or face the likelihood that the whole area would be planted in trees as the other side was in 1948. The association decided to crush the bracken to try and reduce it, and a bracken crusher was purchased in 1952.

George Whittingham

Chwarel Llangynhafal, 13 Mehefin, 1906

Llangynhafal Quarry, June 13, 1906

Gorsaf derfynol yn Hwylfa Llwyn

End station at Hwylfa Llwyn

CHWARELI

Mae nifer o bobl wedi eu drysu gan y strwythur concriid hynod yn y cae gyferbyn â phen uchaf Hwylfa Llwyn. Dyma orsaf derfynol hen delffer, neu system ceir cebl, a oedd yn gweithio tan y cyfnod cyn yr Ail Ryfel Byd. Llenwyd bwcedi â cherrig ffordd yn y chwarel ar y mynydd, a defnyddiwyd disgrychiant i'w cludo i lawr y cebl, a byddai'r bwcedi gwag yn cael eu tynnu'n ôl i fyny ar yr un mecanwaith. Mae sylfeini'r nenbontydd yn dal i'w gweld ar y mynydd ger Dol y Caeau. Mae Miss Edna Evans yn cofio cael ei rhybuddio pan yn blentyn i beidio â chwarae dan y ceblau rhag ofn i un o'r bwcedi ddiosg ei lwyth.

QUARRYING

Many people are puzzled by the odd concrete structure in the field opposite the upper end of Hwylfa Llwyn. It is the end station of an old telfer, or cable car system, which operated until just before the Second World War. Buckets were filled with road stone in the quarry on the mountain, and force of gravity carried them down the cable, with the empty buckets being carried back up by the same mechanism. Footings for the gantries are still to be found on the mountain close to Dol y Caeau. Miss Edna Evans recalls being warned as a child not to play beneath the cables in case any of the buckets shed their loads.

DIWYDIANT AC AMAETH

Grŵp yn llenwi plannwr tatws ar dractor Fergie llwyd yn y cae gyferbyn â Glyst yn Ebrill 1957. Yn y cefndir fe welwch y to gwell tyn cael ei dynnu oddi ar fwthyn Glyst.

A group filling a potato planter on a grey fergie tractor in the field opposite Glyst in April 1957. In the background you can see the thatch being removed from Glyst cottage.

ABEL Y BUGAIL MEDRUS

Abel Thomas, yr olaf o'r Thomasiaid i fyw ym Mhen y Bryn, oedd un o'r rhai cyntaf yn yr ardal i gymryd rhan mewn treialon cŵn defaid a bu'n cystadlu yng Nghilcain a chyn belled â Llangollen yn 1888. Cafodd Abel, a ddisgrifiwyd fel gŵr unig, ddechrau addawol fel bugail medrus, ond daeth yn dipyn o feudwy a bu'n byw ar ei ben ei hun ar y mynydd. Yn ôl hanesion lleol, newidiodd ei fywyd yn dilyn carwriaeth anffodus.

Mae cyfnither Abel, Victoria Jones, yn adrodd hanes yr achos llys pan gafodd Abel ei gyhuddo o ddwyn defaid, a dewisodd ei amddiffyn ei hun! "Fe'i disgrifiwyd fel bugail galluog, oedd yn adnabod pob nod dafad ar y Bryniau a thu hwnt". Fe gyhuddwyd Abel o ddwyn defaid "ar sail gwybodaeth gan ffermwr lleol, ond fe'i cafwyd yn ddiuog, gyda chefnogaeth leol yn gadarn o'i blaid".

ABEL BY NAME, ABLE BY NATURE

Abel Thomas, the last of the Thomas' to live at Pen y Bryn was one of the first sheepdog triallers in the area, competing in Cilcain and as far away as Llangollen in 1888. Abel, described as a solitary man had a promising start as a skilled shepherd, but became something of a recluse living alone on the mountain. Local gossip suggested his change in lifestyle was a result of an unfortunate love affair.

Abel's cousin, Victoria Jones tells the story of his trial for sheep stealing where Abel opted to conduct his own defence! "He was described as an expert sheep man, reputed to know every sheep mark on the Range and beyond." Abel was charged with sheep stealing "on the information of a local farmer, but was honourably acquitted...local support was strongly on his side."

*Trin gwair yn y Dyffryn
Hay making in the Vale*

LLANGYNHAFAL I LERPWL

Mae Gruff Richards yn cofio gwerthu llaeth yn Rhuthun gyda'i dad o geffyl a throl tan 1949. Wedi hyn, byddent yn ei werthu o gefn eu car. Roedd gwerthu llaeth yn fusnes da ac roedd gan nifer o bobl eu 'llain'. Symudodd aelodau eraill o deulu Gruff i Lerpwl i werthu llaeth a sefydlu llaethdy'n cynhyrchu hufen iâ. Mae Gruff yn cofio gwartheg a brynwyd gan ei dad yn cael cludo i'w berthnasau ar y trên o Ruthun i Lime Street, Lerpwl cyn cael eu cerdded drwy Lerpwl.

Gruff Richards, 1991

LLANGYNHAFAL TO LIVERPOOL

Gruff Richards recalls selling milk in Ruthin with his father from a horse and cart until 1949. After this time they would sell out of the boot of their car. Selling milk was a good trade and lots of people had a 'patch'. Other members of Gruff's family moved to Liverpool to sell milk and set up a dairy producing ice-cream. Gruff remembers cattle bought for them by his father, which were then transported from Ruthin to Liverpool Lime Street by train before being walked through Liverpool.

"Mae yne stori am gymeriad o Gellifor yn mynd a llo mewn sach ar y bws I'r ocsiwn, bydde chi yn y carchar heddiw"

Gruff Richards

"There is a story about a character from Gellifor who took a calf in a sack to Ruthin auction on the bus, today you would be in jail"

Gruff Richards

"Roedd Isaac Ellis yn gymeriad arall yn yr ardal; byddai'n gadael ei ddefaid allan i bori ar ochr y ffordd. Byddai Isaac yn eistedd ar gadair ar un pen i'r ffordd a'i wraig yn eistedd ar y pen arall. Roedd John, ei fab yn galw pawb yn Dei – sefenw ei fraewd. Dwi'n meddwl ei fod hyd yn oed yn galw ei wraig yn Dei!"

Hywel Richards

"Isaac Ellis was another character in the area; he would let his sheep out to graze the road verges. Isaac would sit on a chair at one end of the road and his wife would sit at the other end. His son, John called everyone Dei, the name of his brother. I think he even called his wife Dei!"

Hywel Richards

Erthygl o bapur newydd lleol yn y 1970au
Article from a local newspaper in the 1970s

Nathaniel Jones (1832–1905)

Cymrodd y gweinidog a'r bardd yr enw barddol 'Cynhafal' wedi'r man ble'i ganed ger Llangynhafal. Yn ŵr ifanc, bu Jones yn gweithio fel teiliwr ac yna'n werthwr teithiol, cyn dod yn bregethwr a mynychu Coleg Methodistiaid Calfniaidd y Bala. Daeth yn weinidog ym Mhenrhyndeudraeth yn 1864.

Fel bardd cafodd sawl llwyddiant mewn eisteddfodau. Cyhoeddodd sawl cyfrol o gerddi, ond ei brif gamp lenyddol oedd golygu gweithiau William Williams Pantycelyn.

William Wordsworth (1770–1850)

Ymwelodd y bardd enwog â Llangynhafal ddwywaith yn y 1790au. Roedd yn ymweld â'i gyfaill, y clericwr Robert Jones, yr oedd yn ei adnabod ers i'r ddau fod yn fyfyrwyr yng Ngholeg St John's, Caergrawnt. Roedd Jones yn preswyllo ym Mhlas-y-n-lan, nesaf at eglwys y plwyf, ac fe ysgrifennodd Dorothy Wordsworth am ei brawd: **'Dywed bod eu cartref yn dipyn o fwthyn, yn union fel y byddai'n gweddu i ni, ac o! wedi ei leoli yn yr hyfrytaf o'r holl Ddyffrynnoedd, Dyffryn Clwyd'**. Credir i Wordsworth a Jones fynd ar sawl taith gerdded gyda'i gilydd, yn cynnwys un trwy Ogledd Cymru yn 1791.

William Wynne (1709–60)

Bu'r clericwr a'r bardd yn byw yn Llangynhafal o 1751, wedi cael 'bywoliaeth' yn y plwyf yn 1749. Roedd Wynne yn gyn fyfyrwr o Goleg Iesu, Rhydychen, a bu'n ddiakon yn Rhydychen cyn dod yn ficer Llanbryn-mair yn 1739. Yno fe briododd a chael plant, cyn symud i Llangynhafal ble mae wedi ei gladdu.

Y Brenin Moron

Wedi tyngu llw, ysgwyddodd "Huw Tarmac" oedd yn 16 stôn o bwysau faich y teitl o Faer Llangynhafal - swydd a gyflawnwyd yn ragorol yn y 12mis blaenorol gan ei ffrind "y Brenin Moron".

Wedi llyncu llathen o gwrw, arwisgwyd Huw - enw go iawn Huw Howaston, 21 oed, contractwr lloriau - â chadwyn ei swydd a'i gyflwyno â thlws wedi ei harsgrifio.

Roedd yr arwisgiad yn rhan o seremoni hynod sydd wedi tyfu o ran pwysigrwydd dros y pedair blynedd ddiwethaf ymysg yfwyr rheolaidd y Golden Lion, yn Llangynhafal ger Dinbych.

Pob blwyddyn, rhaid i'r maer sy'n ymddeol adael mewn ffordd hynod, a dydd Sadwrn, dewisodd y "Brenin Moron" - y ffermwr lleol Ifor Roberts - wneud hynny ar stilts.

"Y maer yw'r un sy'n ein harwain trwy gydol y flwyddyn a does fiw i'r un ohonom ddadlau yn ei erbyn" meddai'r dirprwy faer "Mr Ted", a adnabyddwyd yn well fel y gweithiwr fferm Ted Roberts.

Mae cymeriadau nodedig eraill sydd wedi dal y swydd a dosbarthu anrhegion i'r henoed yn ystod y Nadolig yn cynnwys "Jack y Weldiwr" ac "Albert Sment".

William Wordsworth

Nathaniel Jones (1832–1905)

The minister and poet took the bardic name, ‘Cynhafal’ after the place where he was born near Llangynhafal. As a young man Jones worked as a tailor and then a travelling salesman, before becoming a preacher and attending Bala Calvinistic Methodist College. He became a minister at Penrhyndeudraeth in 1864.

As a poet he was often successful at eisteddfodau. He published several volumes of poems, but his chief literary accomplishment was the editing of the works of William Williams of Pantycelyn.

William Wordsworth (1770-1850)

The famous poet visited Llangynhafal on two occasions in the 1790s. He was visiting his friend, the cleric Robert Jones, who he met when they were both students at St John’s College, Cambridge. Jones resided at Plas-yn-Illan, next to the parish church, and Dorothy Wordsworth wrote of her brother: ‘He says that their home is quite a cottage, just such a one as would suit us and oh! how sweetly situated in the most delicious of all Vales, the Vale of Clwyd’. Wordsworth and Jones are thought to have taken several walking tours together, including one through North Wales in 1791.

William Wynne (1709-60)

The cleric and poet lived in Llangynhafal from 1751, having been given a ‘living’ in the parish in 1749. Wynne was an alumnus of Jesus College, Oxford, and served in Oxford as a deacon before becoming vicar of Llanbryn-mair in 1739. There he married and had children, before moving to Llangynhafal where he is buried.

King Carrots

After taking a solemn oath, 16-stone “Huw Tarmac” took over the onerous title of Mayor of Llangynhafal - a position filled admirably over the past 12 months by his friend “King Carrots”.

Then after downing a yard of ale Huw - real name Huw Howaston, aged 21, a flooring contractor - was invested with his chain of office and presented with an inscribed trophy.

The investiture was part of a bizarre ceremony which has grown in importance over the past four years among regulars at the Golden Lion Inn, at Llangynhafal near Denbigh.

Each year the retiring mayor must make his exit in a novel way and on Saturday “King Carrots” - local farmer Ifor Roberts - chose to do it on stilts.

“What the mayor says goes throughout the year and none of us must contradict him” said the deputy mayor “Mr. Ted” better known as farm-worker Ted Roberts.

Other notables who have held high office and who have distributed gifts to local elderly people at Christmas include “Jack the Welder” and “Albert Cement”.

EGLWYS LLANGYNHAFAL

Mae rhan hynaf eglwys Sant Cynhafal, yn dyddio o ddiwedd y 15fed ganrif, a hwn yw'r adeilad hynaf yn Llangynhafal sy'n parhau i gael ei ddefnyddio at ei ddiben gwreiddiol. Byddai'r eglwys wreiddiol wedi bod yn strwythur plethwaith a chlai bychan, gyda chwt cyfagos i'r offeiriad. Fe'i lleolwyd yn bwrpasol ar groesffordd lle oedd llwybr poblogaidd dros y mynydd i Gilcain yn croesi'r ffordd sy'n arwain at y Ffynnon Sanctaidd.

Cyn codi'r estyniad i'r eglwys, roedd y llan yn gylch perffaith bron; nodwedd gyffredin o hen safleoedd. Mae rhai'n gweld y cylch fel symbol o dragwyddoldeb, tra bod eraill yn ystyried fod corneli yn llefydd i'r diafol guddio ynddynt. Roedd Cristnogion cynnar yn aml yn symud i safleoedd paganaidd ac yn creu eu llannau o fewn clych cerrig addolwyr yr haul, ond nid oes tystiolaeth o hyn yn Llangynhafal.

Oddi mewn, mae'r eglwys yn un agored a llawn golau, gyda llawer o nodweddion diddorol. Mae gan y ddau gorff do trawst gordd a chleddog, gyda grotesgiau cerfedig ac angylion a'u trympedi. Uwchben allor y de mae pelican alarchaidd ar ei nyth, yn bwydo ei chywion a'i gwaed ei hun gan gynrychioli aberth Crist. Mae'r symbol i'w weld eto ar y pulpud, ynghyd â llew, ceiliog neidr a chrocodeil.

Yn sefyll yn erbyn wal gefn yr eglwys fe welir cist y plwyf. Mae'n dyddio yn ôl i 1684 ond mae iddo arddull canoloesol, gyda thwll i dderbyn cardod. Y tu mewn mae yna lestr casglu o 1684, a chyfrifon Warden yr eglwys, cofnodion y festri, ac arolygon a chyfrifon lleol, sydd oll yn helpu creu darlun o fywyd yn Llangynhafal yn yr oes a fu.

LLANGYNHAFAL CHURCH

The church of St Cynhafal, the oldest part of which dates from the late 15th century, is the oldest building in Llangynhafal still serving its original purpose. The original church would have been a small wattle and daub structure, with an adjacent hut for the priest. It was purposely sited at the junction of what was a well-used roadway over the mountain to Cilcain and the road which leads to the Holy Well.

Prior to the church extension, the llan (churchyard) formed an almost perfect circle; a common feature of old sites. Some see the circle as a symbol of eternity, while others think corners were feared to provide hiding places for devils. Early Christians often took over pagan sites and had their llannau within the stone circles of earlier sun worshippers, but there is no evidence of this at Llangynhafal.

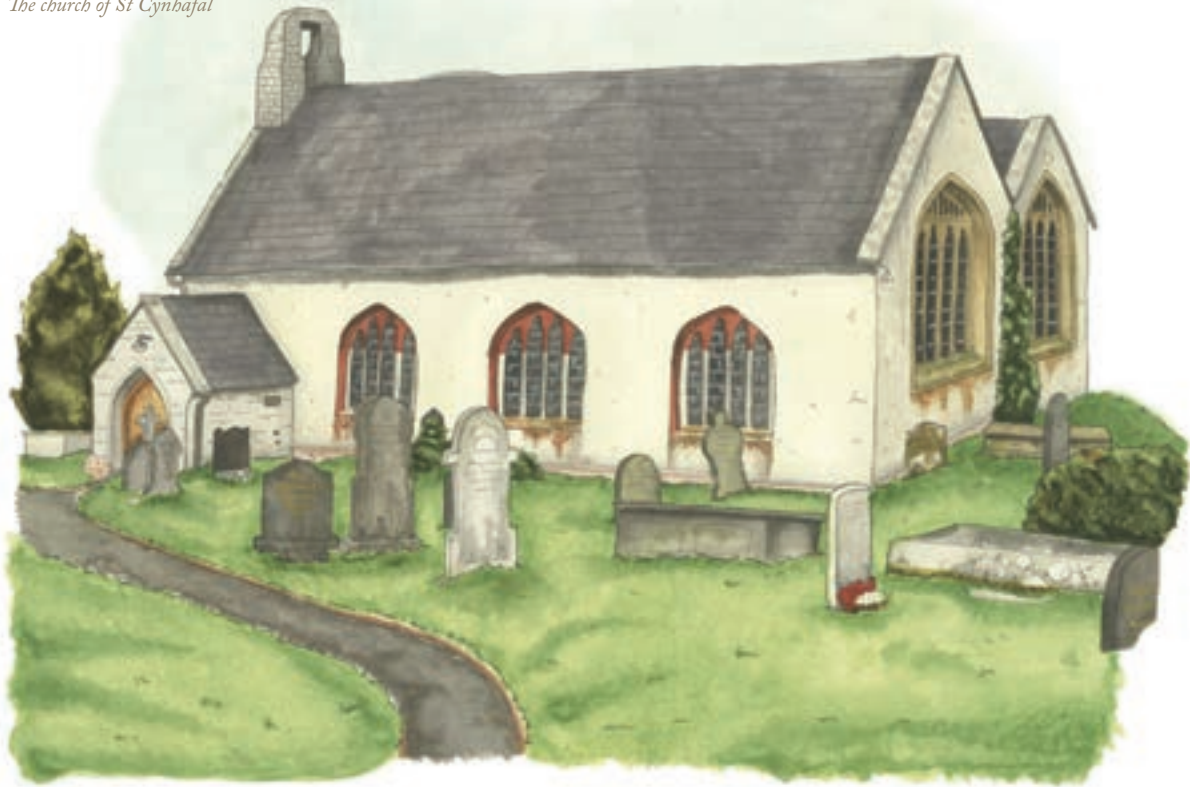
Inside, the church is spacious and light-filled, with lots of interesting features to note. Each of the two naves has a hammer-beamed and braced roof, with carved grotesques and trumpet-bearing angels. Above the south altar sits a swan-like pelican on her nest, feeding her chicks with her own blood and representing Christ's sacrifice. The symbol appears again on the pulpit, along with a lion, cockatrice and crocodile.

Standing against the back wall of the church a parish chest can be seen. It dates from 1684 but is of a medieval style, with a hole for receiving alms. Inside is a 1684 collecting dish, plus Churchwarden accounts, vestry minutes, and local surveys and accounts, all of which help paint a picture of life in bygone Llangynhafal.

Eglwys Sant Cynhafal

The church of St Cynhafal

EGLWYS LLANYCHAN

Eglwys nodedig arall yn Nyffryn Clwyd yw eglwys Llanychan, sy'n gysegredig i Sant Hychan, a fu'n byw ar y safle tua 450OC.

Un nodwedd drawiadol a welir wrth gyrraedd yr eglwys yw'r llan gylchog uchel ganoloesol. Mae eglwys Sant Hychan yn debyg o ran arddull i Eglwys Sant Cynhafal, ond bod yr adeiliad yn llawer llai ac nid oed iddi ddau gorff, nodwedd bensaernïol gyffredin mewn eglwysi ar hyd Dyffryn Clwyd.

LLANYCHAN CHURCH

Another notable church in the Vale of Clwyd is Llanychan church, dedicated to St Hychan, who lived on the site around 450AD.

Quite distinct on approach, is the medieval raised circular church yard. Similar in style to St Cynhafal's; St Hychan's is a much smaller building and does not have a double nave, an architectural feature common in churches along the Vale of Clwyd.

Eglwys Sant Hychan

The church of St Hychan

RHEITHORION O LLANGYNHAFAL

Ac eithrio bwlch o 105 o flynyddoedd yn y 15fed ganrif, mae cofnodion y plwyf yn rhestru rheithoriaid Llangynhafal mor bell yn ôl â Thomas Plumer yn 1390. Ymysg y rheithoriaid diweddera mae David Lloyd Warden o Ruthun yn 1642, brenhinwr a bon viveur a fu'n difyrro Brenin Siarl I. Cafodd ei orfodogi yn 1645, ond daeth yn Ddeon Llanelwy yn 1665. Dywedir iddo hefyd ysgrifennu ei feddagraff ei hun:

This is the Epitaph
of the Dean of St Asaph.
Who, by keeping table
Better than he was able
Ran into much debt
Which is not paid yet.

Yn 1749, cafodd y bardd William Wynne ei orfodogi fel rheithor. Cafodd y pennill ar ei fedd yn eglwys Llangynhafal ei ddechongli a'i gyfieithu'n ofalus gan y Rheithor, y Parch D J Williams BA:

William Wynne, ail fab William Wynne o Faesyneuadd yn sir Feirionnydd, Ysw.
Bu Farw: 22 Ionawr 1760, yn 55 oed.

Am Wilym Wyn f'yn ysywaeth; wyf fi
Wrth gofio i farwolaeth,
Duwynydd a Phrydydd ffraeth
Gaiff dirion goffadwriaeth.
O waith ein llawr aeth yn llon, - i blethu
I blith y nefolion:
Mal Eos dêg melys dôn
A'i dannau yno'n dynnion.
I wlad byw o waelod bed – mwy cadarn
Fe'i codir o'r llygredd:
Gorywch lëf Duw'r tangnefedd
Ethol hwn i fythol hëdd.

RECTORS OF LLANGYNHAFAL

With the exception of a 105-year gap in the 15th century, parish records detail the rectors of Llangynhafal from as far back as Thomas Plumer in 1390. Later rectors included David Lloyd Warden of Ruthin in 1642, a royalist and bon viveur who entertained King Charles I. He was sequestered in 1645, but became the Dean of St Asaph in 1665. It is said that he also wrote his own epitaph:

This is the Epitaph
of the Dean of St Asaph.
Who, by keeping table
Better than he was able
Ran into much debt
Which is not paid yet.

In 1749 the poet, William Wynne, was inducted as rector. The verse on his tomb in Llangynhafal churchyard was laboriously deciphered and translated by Rector, Rev DJ Williams BA:

William Wynne, second son of William Wynne of Malfyneuadd in the county of Merioneth, Esq.
Died: 22nd January 1760, aged 55 years.

About William Wynne who was, alas
Do I remember his passing,
Divine and Poet and very witty
He deserves a gracious memory, - as
From this world he departed so cheerfully
To the celestial city:
Like a sweet nightingale
With strings tuned for action,
To a living world he will be raised – firmer
From the depths of corruption:
Above the cry of the God of serenity
His election to eternal tranquillity.

Y FFYNNON SANCTAIDD

Yn yr oesoedd canol, roedd dafadennau a marciau eraill yn codi ofn ar bobl a gredai mai ‘marciau gwrachod’ oeddent - ffyrdd o fwydo cythreuliaid ac ysbrydion gwrachod. Ystyriwyd bod dŵr sanctaidd – fel y dŵr yn y Ffynnon Sanctaidd – yn cynnig iachâd, yn yr achos hwn trwy gyffwrdd y ddafad â phin, gweddio ar i Sant Cynhafal ymyrryd, ac yna taflu'r pin i'r ffynnon.

Credir bod oddeutu 17 o ffynhonnau eraill yng Nghymru yn meddu ar y gallu hwn i iachâu Mae un wedi ei leoli ar ochr y bryn, ychydig i'r de o hen adeiladau Plas Dolben, ac fe'i cyrhaeddir trwy ddringo naw o risiau cerrig. Defnyddiwyd y dŵr hefyd i fedyddio, ond mae'n enwog yn bennaf am ei gallu i iachâu. Mae'r ffaith fod y ffynnon hon yn adnabyddus y tu hwnt i'r ardal yn amlwg o'r pennill hwn gan y bardd Gruffydd ap Ieuan o'r 15fed/16eg ganrif, a oedd yn byw yn Llannerch ger Llanelwy.

*Ffynnon ito hoff ennaint oedd
Ffrwd nod a ffordwn ydoedd
Amlyn hen ymlaen henain
Ydd oedd help i ddioeddo hain.*

THE HOLY WELL

In medieval times warts and other blemishes were feared as ‘witch marks’ – ways of feeding demons and witches’ familiars. Holy water – like that at The Holy Well – was thought to provide a cure, in this case by touching the wart with a pin, praying for the intervention of St Cynhafal, and then throwing the pin into the well.

There are about 17 other wells in Wales said to have this healing quality. This one is situated on the hillside a short distance south of the old Plas Dolben buildings, and is reached via nine stone steps. The water was also used for christenings but its fame came mainly from its healing powers. That this well was of more than local significance is shown in this poem by the 15th/16th century poet Gruffydd ap Ieuan who lived at Llannerch near St Asaph:

*Ffynnon ito hoff ennaint oedd
Ffrwd nod a ffordwn ydoedd
Amlyn hen ymlaen henain
Ydd oedd help i ddioeddo hain.*

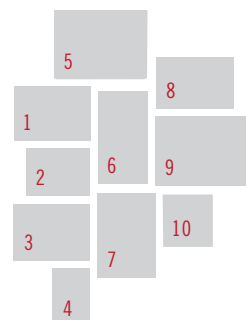
(He addresses the well and asks for help to cure his affliction).

1. GOLYGFA O'R BRYNIAU 2. LLANGYNHAFAL 3. DAN EIRA 4. DAVID WILLIAMS 5. Y WHITE HORSE
6. TAITH FEICIAU 1990 7. EWYTHR DAVEY MARY PARKER 8. HENDRERWYDD 9. YSGOL GELLIFOR
10. TY'N Y PISTYLL

1. VIEW OF THE RANGE 2. LLANGYNHAFAL 3. SNOWED IN 4. DAVID WILLIAMS 5. THE WHITE HORSE
6. 1990 BIKE RIDE 7. MARY PARKER'S UNCLE DAVEY 8. HENDRERWYDD 9. GELLIFOR SCHOOL
10. TY'N Y PISTYLL

*Cerfiau yn Eglwys Llangynhafal
Carvings at Llangynhafal Church*

CYDNABYDDIAETH A DIOLCHIADAU

Ni fyddai'r prosiect hwn wedi bod yn bosibl heb gymorth a chefnogaeth nifer o bobl a'r Cyngor Cymuned. Diolch i bawb a gefnogodd y digwyddiadau casglu atgofion gan ddarparu lluniau a straeon, a dangos y bywyd a'r hwyl sy'n dal i'w weld mewn cymunedau gwledig. Hefyd i Mr Fowler am ddarparu teitl y llyfryn hwn, a argraffwyd yn gyntaf yn "Llangynhafal: A parish and its past".

*Llun o Eglwys Llangynhafal ar dudalen 14 gan Ray Davies
Dyluniad y llyfryn gan Splinter (www.splinter.co.uk)*

CREDITS AND ACKNOWLEDGEMENTS

This project would not have been possible without help and support from a number of people and the Community Council. Thanks go to all who supported the memory gathering events providing photographs and stories, and for showing us what life and fun lives on in rural communities. Also to Mr Fowler for providing the title of this booklet, as first printed in "Llangynhafal: A parish and its past".

*Picture of Llangynhafal Church on page 14 by Ray Davies
Booklet design by Splinter (www.splinter.co.uk)*

Derbyniodd y Llyfryn Llangynhafal cymorth ariannol gan y Cronfa Datblygu Cynaliadwy Bryniau Clwyd a Dyffryn Dyfrdwy AHNE a phrosiect Arloesi Sir Ddinbych Cadwyn Clwyd, sy'n cael ei ariannu fel rhan o Gynllun Datblygu Gwledig Cymru 2007-2013 trwy Gronfa Amaethyddol Ewrop ar gyfer Datblygu Gwledig a Llywodraeth Cymru.

The Llangynhafal Booklet received financial support from the Clwydian Range and Dee Valley AONB Sustainable Development Fund and Cadwyn Clwyd's Innovation Denbighshire project, which is financed as part of the Rural Development Plan for Wales 2007-2013 through the European Agricultural Fund for Rural Development and the Welsh Government.

